

BAREND H. WEEGINK

Nochtans mijn God

Leven, theologie en spiritualiteit van
Aart Jan Theodorus Jonker

Eburon
Utrecht 2020

ISBN 978-94-6301-320-8

Uitgeverij Eburon
info@eburon.nl / www.eburon.nl

Schilderij omslag: Jan Kleintjes, portret prof. dr. A.J.Th. Jonker, in Senaatskamer
Academiegebouw Rijksuniversiteit Groningen

Foto auteur: Dirk Kuijt

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

© 2020. B.H. Weegink. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in
enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op
enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

INHOUD

Woord vooraf	11
1 INLEIDEND DEEL	13
1.1 Onderwerp van het onderzoek	13
1.2 Sociaal en religieus landschap	15
1.3 Getalsmatige verhoudingen	16
1.4 Onderzoek naar de ethische theologie	18
1.5 Onderzoek naar Jonker	20
1.6 Jongere of latere ethischen	24
1.7 Gereformeerd-ethisch	29
1.8 Ethisch in het belijden	32
1.9 Ethische accenten	36
1.9.1 Persoonlijkheid	37
1.9.2 Verstand en hart	39
1.9.3 Geweten	40
1.9.4 Openbaring	41
1.9.5 Toetsing aan de Schrift	42
1.9.6 Geloof der gemeente	43
1.9.7 Kerk	46
1.10 Ethische richting en Ethische Vereeniging	47
1.11 Periodieken met ethische inbreng	50
2 LEVEN EN WERK VAN AART JAN THEODORUS JONKER	51
2.1 Opbouw	51
2.2 Afkomst	51
2.3 Opleiding	55
2.4 In het ambt te Warnsveld	55
2.5 Promotie, afscheid van Warnsveld en publicaties	57
2.6 Meervoudige binding aan Heerde	58
2.7 Publicaties en afscheidspreek	59
2.8 Opgang in Rotterdam	62
2.9 Kerkelijke verhoudingen en wijkwerk	63
2.10 Catechetische handreiking, publicitaire en redactionele arbeid	65
2.11 Huwelijk	71
2.12 Doleantie	72

2.13	Afscheidsbundel	73
2.14	Andere situatie in Ellecom	74
2.15	Meditatief en wetenschappelijk werk	76
2.16	Confrontatie met Kuyper	77
2.17	Vertrek uit Ellecom	77
2.18	Naar de synodestad Dordrecht	78
2.19	Opnieuw wijkwerk	80
2.20	Wekstem, Zondagsbode en bundels	80
2.21	Lezingen en andere bijdragen	81
2.22	Eerste predikantenlezing en Wegwijzer	85
2.23	Persoonlijke omstandigheden	86
2.24	Afscheidsrede	89
2.25	In het Kennemerland	89
2.26	Brede arbeid	91
2.27	Levensbode, preekwerk en tweede predikantenlezing	93
2.28	Op de nominatie en afscheid	96
2.29	Hoogleraar in Groningen	99
2.30	Inaugurele rede en studenten	100
2.31	Synode, extra-universitaire arbeid en publicaties	102
2.32	Vertrek na vier jaar	105
2.33	Terug in Heerde	109
2.34	Bundels, andere bijdragen en derde predikantenlezing	111
2.35	Aan het hof	115
2.36	Kerkvoogd	116
2.37	Preekbeurten	117
2.38	Laatste levensjaren	119
2.39	Beoordeling en conclusie	123
3	THEOLOGISCHE BIJDRAGEN	124
3.1	Opbouw	124
3.2	Gematigde orthodoxie	124
3.3	Utrechtse school	125
3.4	Ethische leermeesters	127
3.5	Kierkegaards invloed	129
3.6	Nieuwtestamentische dissertatie en stellingen	132
3.7	Doordenking conditionele onsterfelijkheid	134
3.8	Bezinning op sociale kwestie	138
3.9	Universitaire leeropdracht	144
3.10	Visie op de praktische theologie	147

3.10.1	Homiletiek	152
3.10.2	Liturgiek	155
3.10.3	Catechetiek	156
3.10.4	Poimieniek	158
3.11	Bijbelse theologie en zendingsgeschiedenis	163
3.12	Vernieuwing en verbetering van onderwijs	165
3.13	Beoordeling en conclusie	167
4	TE MIDDEN VAN DE SAMENLEVING	170
4.1	Opbouw	170
4.2	Mens tussen de mensen	170
4.2.1	Oog voor kinderen	171
4.2.2	Aandacht voor kwetsbare mensen	173
4.2.3	In de kring van bloedverwanten	174
4.2.4	Nardus en boerenkool	177
4.2.5	Collegiale en vriendschappelijke verhoudingen	185
4.2.6	Jonkers leerlingen	188
4.2.7	Helen en halven	194
4.2.8	Dicht bij de koningin	198
4.3	Mens tussen de instituten	203
4.3.1	Binding aan sociaal-maatschappelijke instellingen	204
4.3.2	Kerkvoogd aan de basis	205
4.3.3	Hart voor kerk en synode	207
4.3.4	Kijk op kerkelijke richtingen	212
4.4	Beoordeling en conclusie	218
5	‘WAT GOD DOET, DAT IS WELGEDAAN’, JONKERS SPIRITUELE POSITIE	223
5.1	Opbouw	223
5.2	Meditatieve werken	224
5.3	Viva vox in de prediking	234
5.4	Spirituele ontwikkeling	239
5.5	Het verstaan van het lijden	246
5.6	Aan de hand van de Vader	248
5.7	In gemeenschap met de Zoon	255
5.8	Ondergedompeld in de Geest	262
5.9	Kringen van gemeenschap	272
5.10	Eschatologie	276

5.11	Gereformeerd-ethische spiritualiteit	283
5.11.1	Soevereiniteit van God	285
5.11.2	Gelovige omgang met de Schrift	287
5.11.3	Betrokkenheid op kerk en belijdenis	289
5.12	Beoordeling en conclusie	292
6	CONCLUSIES EN PERSPECTIEF	296
6.1	Opbouw	296
6.2	Conclusies	296
6.3	Het tegoed van Jonker	298
6.4	Voortgaand onderzoek	301
	RÉSUMÉ	302
	SUMMARY	310
	ZUSAMMENFASSUNG	318
	BIJLAGEN	327
1	Archiefbronnen anders dan uit primaire of secundaire literatuur	327
2	Introductie Kierkegaard in het Nederlandse taalgebied	329
3	Bibliografie G.J.A. Jonker	330
4	Jonkers leerlingen	334
	BIBLIOGRAFIE A.J.TH. JONKER	339
	Boeken en brochures	339
	Preken en meditatie	340
	Artikelen	342
	Boekbesprekingen	344
	Woord vooraf	344
	Brieven	345
	Postuum verschenen verzamelbundels	345
	ALGEMENE BIBLIOGRAFIE	347
	NAAMREGISTER	358
	CURRICULUM VITAE	367

WOORD VOORAF

Na het doctoraal in 1998 komt later dan de bedoeling was dit proefschrift over A.J.Th. Jonker gereed. Het is een kerkhistorische en systematische studie in het kader van de gereformeerde spiritualiteit, waarin Jonker als orthodox-ethisch theoloog op het snijvlak van moderne cultuur en christelijk geloof iets te zeggen heeft. Prof. dr. Jan Hoek (Veenendaal), die aan de Protestantse Theologische Universiteit te Groningen een leerstoel bekleedde en het ius promovendi bezit, heeft als promotor mij begeleid. Hij deed dit samen met promotor prof. dr. Edward van 't Slot (Zwolle), die in Groningen zijn leerstoel heeft. Beide mannen, in hun bijzonder hoogleraarschap 'flank wijzend' naar de Gereformeerde Bond en de Confessionele Vereniging in de Protestantse Kerk in Nederland, dank ik voor hun kritische blik, opbouwend commentaar en stimulerende aanzet. De deelname aan het promovendiberaad van de Gereformeerde Bond - heel geschikt om mensen op te vijzelen intellectueel aan de slag te gaan - heb ik als waardevol ervaren.

Ik ben de leden van de beoordelingscommissie, vanuit hun discipline betrokken bij de universiteit te Amsterdam, Apeldoorn, Groningen of Leiden - prof. dr. A. (Bram) van de Beek, dr. C.C. (Niels) den Hertog, dr. L. (Leo) Mietus, prof. dr. W.H.Th. (Wim) Moehn en prof. dr. R.D.N. (Renée) van Riessen - erkentelijk voor hun gegeven adviezen en gedane suggesties na de eerste lezing van mijn manuscript.

Boeken van Jonker had ik als beginnend student in de jaren zeventig al gelezen. Helemaal 'aan' ging het in Heerde. Een eeuw nadat hij er predikant van de hervormde gemeente was, werd ik één van zijn opvolgers. Gemeenteleden en anderen, die 'de professor' in zijn emeritaat nog persoonlijk hadden gekend, voorzagen me van documenten en 'oral history'. Bij de totstandkoming van dit boek heb ik van verschillende mensen en instanties hulp ontvangen. Ik dank hen daarvoor. In een vroeg stadium gaf dr. Maarten J. Aalders (Amstelveen) aanwijzingen over 'ethischen' uit de tweede generatie. Uit de kring van familieleden en vrienden van Jonker kreeg ik biografisch materiaal en documentalia. De heren ing. Han Jonker (Heemstede) en drs. Geert van Nieuwenhuizen (Rotterdam), verre achterneven van elkaar, stelden het mij ter hand. In nagedachtenis noem ik ook dhr. Auke A. Beckeringh van Rhijn (Amersfoort).

Niet alleen in de pastorie en ons huis 'Onderweg', ook in rustperioden op het Franse platteland werkte ik aan de dissertatie. Ir. Christian Vennink en mw. Christa Reil (Villemoison, Cosne-sur-Loire) faciliteerden me daarin. Mw.

Wijnanda Hogendoorn-Teeuw (Lelystad) heeft nauwgezet de tekst van mijn boek gecorrigeerd en de taal geactualiseerd en ‘vernederlandst’ waar dat nodig bleek. Zij bereidde ook de opmaak voor. Haar zoon Johan Hogendoorn was betrokken bij de opstelling van het naamregister. Dhr. drs. Dick de Boer (Ommen) gaf op mijn verzoek commentaar in meer algemeen-academische zin. Mw. drs. Aafje van der Luijt (Katwijk aan Zee) vertaalde de samenvatting in het Frans, mw. Rosanne Rijkeboer-Reedijk (Dordrecht) in het Engels en dhr. drs. Peter op ’t Hof (Scherpenzeel Gld.) in het Duits. Het Universiteitsmuseum gaf welwillend de foto uit de ‘Collectie Rijksuniversiteit Groningen’ van het geschilderde portret van prof. dr. Aart Jan Theodorus Jonker, zoals dat als aandenken aan vroegere hoogleraren in de Senaatskamer van het Academieggebouw hangt. Dr. Maarten Fraanje van academische uitgeverij Eburon in Utrecht maakte een mooie editie van het boek *Nochtans mijn God*.

Met piëteit denk ik bij de totstandkoming van dit werk aan mijn vrouw en levensreisgenoot Rita. Zij stimuleerde me dit promotietraject tot een einde te brengen en leerde me te aanvaarden wat onvermijdelijk is en de blik op God gericht te houden.

Katwijk aan Zee, herfst 2020,
Barend Weegink

1 INLEIDEND DEEL

1.1 Onderwerp van het onderzoek

In dit proefschrift op het grensvlak van kerkgeschiedenis en systematische theologie verricht ik onderzoek naar de spirituele betekenis van de theoloog A.J.Th. Jonker (1851-1928), een exponent van de ethische richting en een man ‘die uitmuntte door zijn vromen en fijnen geest’.¹ Bij het bestuderen van het gedachtegoed dat oplicht in Jonkers leven en werk stel ik de vraag in hoeverre dit herkenbaar is als een uiting van een typische gereformeerd-ethische spiritualiteit. Het christelijk-spirituele karakter onderscheidt zich van andere vormen van geestelijk leven die zich op de religieuze en seculiere markt aandienen. Onder christelijke spiritualiteit verstaan we de doordenking en innerlijke doorleving van het christelijke geloofsgoed, gevolgd door een praktisch-godsdienstige houding in het persoonlijke leven en in het bredere verband van de samenleving.² Christelijke spiritualiteit kunnen we nader aanduiden als een confessioneel begrepen religieuze levenshouding waarin een mens zijn innerlijk leven voedt door zijn geest te richten op het transcendente en immanente van God als hoogste waarheid en werkelijkheid. Het gaat om de omgang met God, die persoonlijk tot de mensen spreekt. In een tegenwoordig gangbare formulering wordt spiritualiteit vertaald met ‘geleefd geloof’. In deze traditie ligt ook de vroomheid van het gereformeerd protestantisme, waarbinnen zich een gereformeerd-ethische variant aftekent. Kenmerk hiervan is het openstaan voor wetenschap, cultuur en gemengde samenleving vanuit een gelovige levenshouding met het hart dicht bij God. De aanleiding tot het schrijven van dit proefschrift is tweeledig. De persoon van Jonker boeit mij. Op een eerdere publicatie ontving ik de suggestie hem in een gereformeerd-ethisch kader te belichten. Jonkers spiritualiteit is relevant voor de zoektocht naar zingeving.

Na een korte schets van de Nederlandse samenleving rond de vorige eeuwwisseling en de getalsmatige (binnen)kerkelijke verhoudingen geef ik in dit inleidend hoofdstuk beknopt de stand van het onderzoek naar de ethische theologie in het algemeen en naar Jonker in het bijzonder weer. In een aantal (sub)paragrafen gaat het vervolgens over de ontwikkeling en noodzakelijke bijstelling van de ethische theologie en richting. Ik noem de eigenschappen die haar kenmerken en belicht ook de presentatie van de ethische richting. Deze verkenningen zijn van

1 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (afgekort: *NRC*) 6-6-1928.

2 Zie voor nadere begripsbepaling J. Hoek, *Gereformeerde spiritualiteit. Een actuele bezinning*, Heerenveen (Artios-reeks) 2012, 11-18.

belang om een achtergrond van Jonker te schetsen. In het vervolg van dit boek wordt hierop teruggegrepen.

De door mij gevolgde methode van onderzoek vergt eerst een drietal min of meer biografische hoofdstukken. Ze bevatten de levensloop, theologische nalatenschap en sociale identiteit van een man die in geestkracht op veel mensen invloed heeft uitgeoefend. Daarmee worden de omgevingsfactoren geduid die hebben bijgedragen tot de beeldvorming van Jonkers authentieke en geëngageerde spiritualiteit.

‘Leven en werk van A.J.Th. Jonker’, het tweede hoofdstuk, bevat naast het *curriculum vitae* ook de vermelding van zijn in druk uitgegeven of anderszins bewaarde geschriften en egodocumenten. Het toont de basis van Jonkers leven.

‘Theologische bijdragen’, het derde hoofdstuk, wordt voorafgegaan door een uiteenzetting van het ontstaan van Jonkers denken. De thema’s en inhoudelijke aspecten van zijn theologisch oeuvre komen in een aantal excursen aan de orde. Ze geven het geestelijk bewustzijn weer dat Jonker naar anderen uitstraalde.

‘Te midden van de samenleving’, het vierde hoofdstuk, geeft een kijk op Jonkers positie tussen mensen en instituten. Met wie kon hij zijn geloofsgoed delen en met wie of wat raakte hij in een soms conflictueus spanningsveld? Verhoudingen bepaalden zijn focus in de geloofsoverdracht. Er is een verwevenheid tussen de kwetsbare mens die hij ontmoette en de kwetsbare mens die hijzelf was. Hierin komen de hoogten en diepten van Jonkers innerlijk leven aan het licht.

In ‘Wat God doet, dat is welgedaan’, het vijfde hoofdstuk, schets ik een spiritueel portret van Jonker. Zijn godsbeleving en verwoording worden ontleend aan de deels in meditatieve bundels bewerkte preken en andere nalatenschap. Onder welke hoofdthema’s stalde hij zijn geestelijke bagage uit? In welke gedachten ontvouwde hij zijn levensleed en hoe was daarbij zijn godsbeeld? Met de bespreking van zijn geloofsbesef wordt de titel van dit proefschrift *Nochtans mijn God* verklaard. De eerder geformuleerde vraag naar Jonkers expressie van een gereformeerd-ethische spiritualiteit wordt daar ook beantwoord.

Het zesde hoofdstuk bevat de conclusies en het perspectief. Daar ontvangen het tegoed van Jonker en de gevolgtrekking voor de actualiteit van deze studie ook hun aandacht. Aansluitend vinden we een Frans-, Engels- en Duitstalige samenvatting van dit proefschrift.

De appendices bevatten bijlagen met toelichting, waarnaar in de hoofd- en voettekst wordt verwezen, overzichten van geraadpleegde literatuur alsmede andere bronnen en de bibliografie van Jonker. De laatste pagina’s van dit boek vormen de index van de in deze dissertatie genoemde namen. De inhoudsopgave is aan het begin vermeld.

1.2 Sociaal en religieus landschap

Voordat we ons verdiepen in de theologische vraagstukken oriënteren we ons op de Nederlandse samenleving in de laatste decennia van de negentiende en de eerste van de twintigste eeuw.³ De opkomende industrialisatie bracht grote maatschappelijke veranderingen met zich mee. Werklieden trokken van het platteland naar de fabrieken in de steden. De woon- en arbeidsomstandigheden waren slecht, vooral omdat de lonen door het overaanbod aan arbeidskrachten laag konden zijn. Van sociale voorzieningen was nog geen sprake. Ook kinderarbeid werd toegepast. Het verkeer versnelde door de aanleg van (spoor)wegen en kanalen. In Rotterdam en Amsterdam meerden de stoomschepen aan die grondstoffen uit de koloniën aanvoerden.

Sinds de invoering van de grondwet van 1848 hadden aanvankelijk conservatieve, later liberale personen de macht. Rond 1870 waren het de jong-liberalen die in de politiek de toon aangaven: zij pleitten voor een vrije samenleving, een goed opgeleid publiek en zo veel mogelijk staatsonthouding - ook op het terrein van kerk en onderwijs. Wel waren het gezeten burgers die vonden dat een redelijk vermogen voorwaarde was voor politieke participatie (censuskiesrecht). Maar zij raakten over verschillende kwesties verdeeld, mede doordat andere groepen, aangewakkerd door de maatschappelijke ontwikkelingen, aan de poort van Den Haag begonnen te kloppen. Drie onderwerpen die de politieke agenda bepaalden waren het kiesrecht, de schoolstrijd en de sociale kwestie. Door politieke druk van onderaf en door het gestegen peil van welvaart en educatie zagen de liberalen zich gedwongen steeds meer concessies te doen en het electoraat uit te breiden. Groepen die tot dusver hun stem niet hadden kunnen laten horen, profiteerden hiervan. Dankzij pleitbezorgers (ook in liberale en kerkelijke kring) voor betere arbeidsvoorwaarden, maar ook door de pressie van vakverenigingen en arbeiderspartijen kwam er geleidelijk een sociale wetgeving tot stand. Het 'kinderwetje van Van Houten' is het eerste en meest sprekende voorbeeld geweest. Bij de verbetering van het onderwijs wilden de liberalen zo min mogelijk staatsinvloed, maar de openbare scholen werden wel bekostigd door de overheid. De zich emanciperende groepen die een grotere invloed van de godsdienst wensten, bepleitten subsidies voor het bijzonder onderwijs. De schoolstrijd werd ingewikkeld door de verdeeldheid op religieus terrein.

Eeuwenlang was de Nederduitse Gereformeerde Kerk - vanaf 1816 Nederlands(ch)e Hervormde Kerk geheten - als calvinistische, gereformeerde richting

3 Zie J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Amsterdam 2014 (3^e dr.) cap. VIII.

bevoorrecht en leidinggevend geweest. Door de vrijheid van godsdienst traden nu ook de katholieken, doopsgezinden, luthersen en remonstranten in het openbaar. Zo kwam sinds de grondwet van 1848 de organisatie van de Rooms-Katholieke Kerk op gang. In de vaderlandse hervormde kerk ontstonden verschillende richtingen die weinig met elkaar gemeen hadden. In 1834 had een groep, die bekend staat als de Afscheiding, zich aan de volkskerk onttrokken uit onvrede over de vermeende vrijzinnige koers van de kerk. Maar er waren ook andere ontevredenen die wel in de Hervormde Kerk bleven. De Confessione(e)le Vere(e)niging kwam als oudste richtingsorganisatie in 1864 tot stand; ze wilde in de geest van het Réveil onbekrompen maar ondubbelzinnig vasthouden aan de belijdenis van de kerk en legde nadruk op het theocratische en christocentrische karakter van de geloofsgemeenschap. In het begin van de twintigste eeuw raakten de confessionelen gedeeld door de oprichting van de Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de waarheid in de Nederlandse Hervormde (Geref.) Kerk. Door de aanhangers daarvan werd een sterke binding met de traditie en liturgie van de Dordtse synode voorgestaan. Beide groepen bleven als orthodoxen op hun plaats in de oude volkskerk. Een deel van de afgescheidenen van 1834 ging onder leiding van Kuyper in 1886 mee met de Doleantie; zij vormden de Gereformeerde Kerken in Nederland, die eigen organisaties stichtten. De op twee na oudste richtingsorganisatie in de Hervormde Kerk was de Vere(e)niging van Vrijzinnige Hervormden die in 1913 opkwam als vrucht van het verlichte modernisme. Daar werd gekozen voor een ruime mate van vrijheid in het verstaan van de Schrift, belijdenis en liturgie. Het restant van de eerder in de negentiende eeuw ontstane Groninger of Evangelische richting sloot zich hierbij aan. Andere, meer bevindelijk-gereformeerde groeperingen hadden zich buiten de Hervormde Kerk geïnstitueerd in de Christelijke Gereformeerde Kerken of kozen voor eigen kerkelijke verbanden. Dat gold aan de linkerzijde van het protestantse spectrum ook voor de Nederlands(ch)e Protestanten Bond die in 1870 als vrijzinnige stroming, deels los van bestaande kerken, een plaats kreeg. In het midden van de Hervormde Kerk ontwikkelde zich de ethische richting, zoals we in de volgende paragrafen zullen zien. We kijken nu eerst naar de numerieke proporties op het versnipperde kerkelijk erf uit genoemde decennia.

1.3 Getalsmatige verhoudingen

De volgende statistische gegevens die sporen met de dienstdoende en latere jaren van Jonker geven een beeld van een veranderend kerkelijk landschap in Nederland. Sneller dan de bevolkingsgroei liep het percentage onkerkelijkheid op. De Hervormde Kerk verloor tegen het eind van de negentiende eeuw haar meerderheidspositie. Binnen haar richtingen vormden ethischen de grootste groepering.

In 1849-1879 stabiliseerde de Nederlandse Hervormde Kerk haar aanhang op 54,8% van de bevolking. Cijfers uit de volkstellingen in de jaren na de Doleantie - 1889, 1899, 1909 en 1920 - laten een aflopend percentage zien: 48,93; 48,61; 44,34 en 41,3%. Gereformeerde Kerken en aanverwante groepen stegen in die periode van 4,01 naar 8,33%. Rooms-katholieken consolideerden zich op ruim 35%, de israëlitische en andere kleine kerkgenootschappen bevatten slechts een klein en teruglopend percentage van de Nederlanders en de buitenkerkelijkheid kroop in deze jaren op van 1,46 naar 2,26; 4,97 en 7,78%; in 1930 gaf 14,4% van de bevolking aan zonder kerkelijke gezindte te zijn.

Uit het visitatieoverzicht van 1906, dat een jaar later in aanwezigheid van A.J.Th. Jonker als adviseur op de synode werd behandeld, bleek de Hervormde Kerk 2.663.268 leden te tellen. In absolute zin zou dit aantal nog stijgen, maar naar procentuele berekening daalde het. In 1930 bedroeg het hervormde deel van de Nederlandse populatie nog 34,51%. De bevolkingsgroei van 4.012.693 naar 7.935.565 inwoners in de jaren 1879-1930 was bijna een verdubbeling geweest; de tienjaarlijkse statistieken toonden per keer een aanwas met gemiddeld 14,6%.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw hadden zich in de Hervormde Kerk vier vrij sterk gescheiden groepen gevormd met elk een substantiële inbreng. In 1920 werd op een bevolkingstotaal van 6.865.314 het zielental van de Hervormde Kerk op 2.835.595 berekend. Naar schatting was er de volgende indeling naar richting:

	percentage	getal	predikantsplaatsen
Vrijzinnig	21,8%	618.956	472 (29,1%)
Ethisch	30,1%	854.651	461 (28,4%)
Confessioneel	27,8%	789.191	408 (25,2%)
Herv.-Gereformeerd	20,2%	572.798	281 (17,3%)

In de jaren 1927 (Jonkers nadagen) -1933 zou een gedifferentieerde becijfering van predikantsplaatsen naar richting als volgt uitkomen: modern 378 (23,1%); evangelisch⁴ 75 (04,6%); ethisch⁵ 514 (31,3%); confessioneel 452 (27,6%); Gereformeerde Bond 220 (13,4%).

4 De aanhang van de Groninger of evangelische richting was vermeld in het *Jaarboek van de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden in Nederland*. Het grootste deel zou tot de modernen overgaan; een minderheid, 'de jongere generatie', zou aansluiting zoeken 'bij de Ethischen van "Kerkopbouw"', G. van der Zee, *De richtingen in de Ned. Herv. (Geref.) Kerk*, Maassluis 1934, 8,11-12.

5 Voor een deel kwamen de ethische predikanten uit de vooropleiding van het 'Doetinchemse werk' ('Ruimzicht') van ds. J. van Dijk Mzn. In ongeveer tachtig ethische evangelisaties waren hulpkrachten actief.

In 1920 kende de ethische stroming omgerekend een aandeel van bijna 12,5% op de Nederlandse bevolking. Samen met andere orthodoxen binnen en buiten de Hervormde Kerk besloeg de rechtzinnigheid toen 40,6% van de vaderlandse samenleving. Rondom de eeuwwisseling was dat bijna 46% geweest.⁶

1.4 Onderzoek naar de ethische theologie

In de geschiedschrijving van kerk en theologie in Nederland wordt A.J.Th. Jonker tot de ethische theologen gerekend. Doordat hij zijn activiteiten ontplooidde in het laatste kwart van de negentiende en het eerste kwart van de twintigste eeuw krijgt hij een plaats bij de jongere of latere ethischen. Zij vormden de tweede generatie. Sommigen van hen hebben de van huis uit Waalse predikant D. Chantepie de la Saussaye (1818-1874)⁷ persoonlijk gekend. Anderen - onder wie Jonker - leerden tijdens hun studie en predikantschap La Saussaye (zoals hijzelf zijn naam bekortte⁸) kennen uit zijn nagelaten werk en uit de overlevering. In het spoor van La Saussaye is J.H. Gunning jr. (1829-1905)⁹ van groot belang geweest voor de ontwikkeling van de ethische wijze van theologiseren. Als leerling en jongere geestverwant van La Saussaye verwoordde Gunning het gedachtegoed voor een breed publiek in kerk en samenleving waarbij hij indruk maakte door zijn persoonlijkheid.

De formule waarop de ethische theologie bekend is geworden luidt: 'De waarheid is ethisch'. Dit wil zeggen dat de waarheid humaan is. Niet in de zin van autonome, menselijke vrijheid is dit bedoeld, maar door wedergeboorte. In Christus is de ware humaniteit geopenbaard en in Hem wordt de mens als persoon geheiligd. De openbaring van God richt zich tot het hart van de mens, niet in de eerste plaats tot het verstand. Ethisch duidt op het zedelijke karakter van het geloof; de openbaring gaat door het hart heen om bedding te vinden in het leven. La Saussaye en Gunning worden beschouwd als de *founding fathers* van de ethische theologie. Deze theologie die zich tot kerkelijke richting ontwikkelde is een belangrijke

6 Zie voor getalsmatige overzichten: CBS Volkstellingen 1849-1971, www.volkstellingen.nl; *Handelingen van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1907*, 's-Gravenhage 1907, 205; Van der Zee, *De richtingen in de Ned. Herv. (Geref.) Kerk*, 8,12-13,19,26,38; Hans Knippenberg, *De Religieuze Kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*, Assen/Maastricht 1992, 106-109; Annemarie Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*, Amsterdam 2009 (diss., 2^e dr.), 14-16, 285-286.

7 Zie voor D. Chantepie de la Saussaye: J. van den Berg, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (afgekort: *BLGNP*) dl 2, Kampen 1983, 118-121.

8 Zie *Verzameld Werk* van D. Chantepie de la Saussaye dl 1, 284 voetnoot 1; P.W.J.L. Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig: Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel*, Gorinchem 2013 (diss.), www.openaccess.leidenuniv.nl, 5 voetnoot 1.

9 Zie voor J.H. Gunning jr.: A. de Lange, *BLGNP* 4, 1998, 165-173.

stroming in het godsdienstige landschap geweest. In de tweede generatie - met onderling nuances en verschillen - kwam ze tot bloei. De bestaansperiode wordt tussen 1850 en 1940 gesteld. Aangezien na de tweede generatie nog een derde generatie ethische godgeleerden volgde, kan de uitloop van de ethische beweging een langer tijdperk beslaan.¹⁰ O. Noordmans nam in zijn denken de ethische traditie op.¹¹ Hij bezon zich op de betekenis van de uitspraak dat de waarheid ethisch is. Noordmans zag in deze uitdrukking 'iets van het raadsel van de Sfinx, aan kerkelijk Nederland in de laatste helft der negentiende eeuw opgegeven'.¹² Over de geschiedenis van de ethische theologie zijn er naast kerkhistorische overzichten¹³ twee jubileumbundels. *Ernst en Vrede*¹⁴ bevat tien systematische opstellen over de ethische theologie en richting. *Heel de kerk*¹⁵ bevat twaalf bijdragen over de kijk op de kerk die voor de tweede generatie in de ethische rich-

- 10 De derde generatie van ethische godgeleerden is met de uitloop van de beweging niet eenvoudig aan te geven. In het algemeen (zie Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 16) worden zij die vooral na de Eerste Wereldoorlog publiceerden hieronder verstaan. Ook kan de opbouw en vormgeving van de Ethische Vereniging (zie 1.10) grotendeels als een activiteit van de derde generatie worden beschouwd.
- 11 Het oeuvre van O. Noordmans is uitgegeven als *Verzamelde Werken* (afgekort: *VW*) in elf delen, Kampen 1978-2004. Zie vooral dl 3, Kampen 1981, 342-504, 557-582 waar dertien min of meer 'ethische' bijdragen uit de periode 1925-1952 zijn samengebracht, en ook de theologie-historische overzichten in *VW* dl 4, Kampen 1988, 21-91. Zie voor O. Noordmans: J.D.Th. Wassenaar, *Noordmans in Friesland. Bijdrage tot de biografie van een kerkvader*, Zoetermeer 1999 (diss.), 321-376 over 'Noordmans en de ethische theologie'. Zie ook O. Noordmans (1871-1956): A. van Haarlem, *BLGNP* 1, 1978, 220-223. Naast Noordmans onderging ook de jongere K.H. Miskotte de invloed van de ethische theologie. Zie zijn 'Praeludium' als inleiding tot J.H. Gunning J.Hz., *Prof. dr. J.H. Gunning. Leven en werken*, Rotterdam 1922-1924. Het 'Praeludium' verscheen in 1929 in bewerkte en uitgebreide vorm als *Johannes Hermanus Gunning*.
- 12 Noordmans, 'Ontwikkeling en toekomst van de ethische theologie', *VW* dl 3, 444-445.
- 13 Th.L. Haitjema, *De Richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Wageningen 1953 (2^e dr.), 224-240 en *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming. Van gereformeerde Kerkstaat tot Christus-belijvende Volkskerk*, 's-Gravenhage 1964, 201-223; H. Berkhof, *Crisis der Middenorthodoxie*, Nijkerk z.j. (1952), 20-22; Otto J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1972, 323-325, 361; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1975. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1974, 125-152, 233-252; Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2005, 273-274; George Harinck en Lodewijk Winkeler in: Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, 658-659, 681-682, 691-692; C.M. van Driel, *Schermen in de schemering. Vijf opstellen over modernisme en orthodoxie*, Hilversum 2007, 272.
- 14 A.F.N. Lekkerkerker e.a., *Ernst en Vrede. Opstellen rondom de ethische theologie, aangeboden aan Prof. Dr M. van Rhijn op 15 november 1951*, ter gelegenheid van het vijftienvintigjarig hoogleraarsambt, 's-Gravenhage 1951.
- 15 *Heel de kerk. Enkele visies op de kerk binnen de 'Ethische Richting'*. Uitgave ter gelegenheid van het vijftienvintigste lustrum van het Theologisch-Litterarisch StudentengEZelschap 'Excelsior Deo Iuvante' onder redactie van Jaap Vlasblom en Jaap van der Windt, Zoetermeer 1995.

ting onderbelicht was gebleven. J. Veenhof vergeleek in *Revelatie en Inspiratie*¹⁶ de beschouwing van openbaring en Schrift door Herman Bavinck met die van de ethischen. Hij onderzocht daarbij de grondmotieven van de vaders en de jongeren van de ethische theologie en gaf de intensieve geestelijke worsteling weer die de confrontatie van ethische richting en neo-calvinisme met zich meebracht. M.J. Aalders maakte met *Ethisch tussen 1870 en 1920*¹⁷ een vervolg op bovenstaande studie waarbij hij zich bepaalde tot de tweede ethische generatie en naast de visie op openbaring en Schrift ook het begrip ervaring betrok. Door de Stichting Heruitgave Oudere Ethische Theologie werd de theologische nalatenschap van La Saussaye en Gunning uitgebracht, voorzien van inleiding en annotatie.¹⁸ J. van den Berg maakte een overzicht van de publicaties van La Saussaye¹⁹ en J.D.Th. Wassenaar gaf daarop een aanvulling.²⁰ Albert de Lange ordende het oeuvre van Gunning.²¹ De publicatie van de verzamelbundel *Valeton als Mens en Theoloog*²² is een bijdrage aan het onderzoek van de tweede ethische generatie.

1.5 Onderzoek naar Jonker

M. van Rhijn²³ schreef over Jonker een levensbericht, een biografie en andere artikelen.²⁴ Van Rhijn was door de persoon van Jonker mede gevormd. In de be-

- 16 J. Veenhof, *Revelatie en Inspiratie. De Openbarings- en Schriftbeschouwing van Herman Bavinck in vergelijking met die der ethische theologie*, Amsterdam 1968 (diss.).
- 17 M.J. Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920. Openbaring, Schrift en ervaring bij J.J.P. Valeton Jr., P.D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk*, Kampen 1990 (diss.).
- 18 *Verzameld Werk* (afgekort: VW) van D. Chantepie de la Saussaye, dl 1-3, onder redactie van F.G.M. Broeyer, H.W. de Knijff en H. Veldhuis, Zoetermeer 1997-2003 en *Verzameld Werk* (afgekort: VW) van J.H. Gunning Jr., dl 1-3, onder redactie van L. Mietus, N.W. den Bok en J. Muis, Zoetermeer 2012-2015. Literatuur over Gunning wordt in het notenapparaat per pagina verstrekt.
- 19 *BLGNP* 2, 1983, 121.
- 20 Wassenaar, *Noordmans in Friesland* 321 voetnoot 1.
- 21 Albert de Lange, J.H. Gunning Jr. (1829-1905). *Een leven in zelfverloochening*, dl 1 (1829-1861), Kampen 1995, 303-320; in dit boek beschrijft hij ook de betekenis van de zin 'de waarheid is ethisch', 217-218; A. de Lange, *BLGNP* 4, 1998, 172-173.
- 22 Bob Becking (red.), *J.J.P. Valeton jr. als Mens en Theoloog. Studies over een Ethisch Theoloog bij zijn 100e Sterfdag*, serie Mededelingen van de Th.C. Vriezen-stichting dl 2, Utrecht 2012.
- 23 Zie voor M. van Rhijn (1888-1966): P.L. Schram, *BLGNP* 1, 1978, 278-280; C.H. van Rhijn A.A.zn, 'Levensbeschrijving van Professor van Rhijn' en E.L. Ruitenbergh, 'Professor van Rhijn als docent', *Ernst en Vrede*. Opstellen rondom de ethische theologie 3-24 en 25-31; Herman Oevermans en Johan Snel, 'We hebben een venster op de eeuwigheid nodig. Dr. W. Aalders over zijn levenslange pleidooi voor innerlijkheid', *Wapenveld. Over geloof en cultuur* jrg 49 nr 2, april 1999, 58-69; J. van de Weerd, *De ethische gestalte van Maarten van Rhijn (1888-1966)*, niet gepubliceerd werkstuk 7-2-2009 (in mijn bezit); J. van de Weerd, 'Nog niet vergeten theoloog. Van Rhijn zocht naar band met Christus in verleden', *De Waarheidsvriend* (afgekort: *Waarheidsvriend*) 14-5-2009.
- 24 M. van Rhijn, 'Levensbericht van Aart Jan Theodorus Jonker 12 September 1851-6 Juni 1928', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te*

schrijving van zijn leermeester gaf hij een subjectieve benadering, waardoor hij in staat was als discipel 'een levensechte schets van Jonker als gelovige te geven'.²⁵ J.J. Stam en Van Rhijn verzorgden elk een verzamelbundel.²⁶ Lemmata over Jonker verschenen in handboeken.²⁷ Nagedachtenissen en herinneringsbijdragen vonden hun weg in periodieken.²⁸ G. van Veldhuizen besteedde aandacht aan Jonkers arbeid in de Rotterdamse volksbuurt Crooswijk, W.F. Dankbaar belichtte Jonker als een van de Groningse theologische hoogleraren en zowel Otto J. de Jong als F.R.J. Knetsch bespraken Jonkers opstelling in de sociale kwestie.²⁹

- Leiden, over het jaar 1928-1929*, Leiden 1929, 152-168 (www.dbnl.org); *Aart Jan Theodorus Jonker*, Amsterdam 1929 (186 p, afgekort: Van Rhijn, *Jonker*); 'Kierkegaard in Nederland', *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* (afgekort: AWCC) jrg 5 nr 26, 26-4-1929; 'Christus, de waarheid der theologie', 'Persoonlijk Godsbezit', 'De beker der dankzeggingen' en 'De sociale toestanden in 1893', in: J.N. Bakhuizen van den Brink e.a. (red.), *Documenta Reformatoria. Teksten uit de geschiedenis van Kerk en Theologie in de Nederlanden* dl 2, X Ethische Theologie, Aart Jan Theodorus Jonker 1851-1928 (615-618), Kampen 1962, 287-290; 'Professor Dr. A.J.Th. Jonker 1851-1928', aflevering in serie over theologen van vroeger, *Woord en Dienst* 29-9-1962, 313-314 (in de titel van het artikel heb ik de voorletters en het geboortjaar van Jonker verbeterd).
- 25 De Groot, 'M. van Rhijn als kerkelijk hoogleraar', in: Aart de Groot en Otto J. de Jong (red.), *Vier eeuwen theologie. Bijdrage tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht*, Zoetermeer 2001, 245-253. Zie ook de boekbespreking door H.H. Barger, 'Prof. Dr. M. van Rhijn, Aart Jan Theodorus Jonker, Paris, Amsterdam', AWCC jrg 6 nr 9, 27-12-1929.
- 26 J.J. Stam, *Het Licht tegemoet. Woorden van Prof. Dr. A.J.Th. Jonker*, dagboek op kalenderdatum, Rotterdam z.j. (1929); M. van Rhijn, *Geloofsleven. Overdenkingen en voordrachten van Prof. Dr. A.J.Th. Jonker*, Zutphen 1932.
- 27 J.P. de Bie en J. Loosjes (red.), 'Jonker (Aart Jan Theodorus)', *Biographisch Woordenboek van Protestantische Godgeleerden in Nederland* (afgekort: BWPGN) dl 4, 's-Gravenhage 1931, 569-571; zie 568-569 voor H. Jonker (vader) en 571-572 voor G.J.A. Jonker. Zie voor A.J.Th. Jonker (1851-1928): F.L. van 't Hooft, *BLGNP* 3, 1988, 203-205; voor G.J.A. Jonker (1864-1924): B.A. Venemans (sr.), 205-206 en voor H. Jonker (1810-1888): A. de Groot, *BLGNP* 4, 1998, 237-238.
- 28 M. van Rhijn, AWCC jrg 4 nr 33, 15-6-1928; H. Kluin, *Het Oosten. Orgaan van de Weesinrichting te Neerbosch* 20-6-1928; G. Posthumus Meyjes, *Geldersche Nieuwsblad voor de gemeente Rheden* 23-6-1928; F. van Gheel Gildemeester, 's-Gravenhaagsche Kerkbode 30-6-1928; M. Colenbrander, 'In memoriam Prof. Dr. A.J.Th. Jonker' in een blad voor de Heemsteedse gemeente in juni 1928 en 'Bij den Tienden Sterfdag van Prof. Dr. A.J.Th. Jonker', AWCC jrg 14 nr 31, 3-6-1938. K. Jansma, 'Iets uit het leven van Prof. Jonker en diens familie', *Kerkbode voor de Ned. Herv. Kerk in de classis Harderwijk*, 1951 (14 afleveringen, geschreven in het jaar na het overlijden van de laatste uit de kring van broers en zussen van Jonker). A.B.W.M. Kok, 'Dr. A.J.Th. Jonker (1851-1928)', *Belijden en Beleven, gereformeerd weekblad* jrg 10 nr 40 en 41, 3-7 en 10-7-1953. Jac Petri, 'Twee Vrienden en Broeders', *Kerk en Theologie* (afgekort: KeT), jrg 7, 1956, 34-42 en 'Jonker', *In de Waagschaal* (afgekort: IdW), (oude) jrg 14 nr 18, 31-1-1959, 252-256. A.B.W.M. Kok, 'Prof. dr. A.J.Th. Jonker: ethisch theoloog' en 'Prof. dr. A.J.Th. Jonker: edel christen', *Centraal Weekblad voor de Gereformeerde Kerken in Nederland* jrg 10 nr 37 en 38, 22-9 en 29-9-1962. B.H. Weegink, 'Prof. Dr. A.J.Th. Jonker (1851-1928)', *Hervormd Heerde* 19-8-1983 tot 14-10-1988 (veertig afleveringen) en *Hervormde Kerkbode. Weekblad voor de Nederlandse Hervormde Kerk op de Veluwe* 1984-1988.
- 29 G. van Veldhuizen, *Een eeuw Rotterdamse volkswijk*, Baarn z.j. (1958), 13, 19. W.F. Dankbaar, 'De Theologie in Groningen sinds het begin van de twintigste eeuw', *Universitas*

In 1998 kwam mijn doctoraalscriptie over Jonker gereed, gevolgd door het boek *Dagmens en nachtmens tegelijk* en een artikel over spiritueel besef bij Jonker.³⁰

In de overzichtsliteratuur van jongere of latere ethischen is aan A.J.Th. Jonker - afzonderlijk of in verband met zijn jongere broer G.J.A. Jonker ('de gebroeders Jonker' of 'de beide Jonkers' genoemd) - betrekkelijk weinig aandacht besteed. Wel wordt in algemene zin op de invloed van Kierkegaard gewezen; ook worden Jonkers preken, overdenkingen en geloofsbesef vermeld.³¹ Het uitvoerigst over

Groningana MCMXIV-MCMLXIV (1914-1964), gedenkboek t.g.v. 350-jarig bestaan Rijks Universiteit Groningen, Groningen 1964, 58-79. O.J. de Jong, 'Christelijk onge- loof en industriële revolutie. De oproep van A.J.Th. Jonker tot de gemeente', in: J.N. Bakhuizen van den Brink e.a., *Geloof en Revolutie. Kerkhistorische kanttekeningen bij een actueel vraagstuk aangeboden aan Professor Dr. W.F. Dankbaar op zijn zeventigste verjaar- dag*, Amsterdam 1977, 193-209. F.R.J. Knetsch, 'Een kerk in gisting. Hervormde stemmen 1892-1907', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* (afgekort: *Documentatieblad*) jrg 15 nr 36, 1-5-1992, 67-87.

30 *Dagmens en nachtmens tegelijk. Een onderzoek naar de betekenis van leven en werk van Aart Jan Theodorus Jonker - een ethisch godgeleerde - in het licht van de praktische theologie*, doctoraalscriptie (233 p) van Barend H. Weegink voor de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht, disciplines Pastorale Psychologie (prof. dr. J. Visser) en Geschiedenis der Nederlandse Hervormde Kerk (dr. J.H. van de Bank), afstudeerdatum 29-4-1998, bul- uitreiking ('met genoegen') 6-5-1998. Barend H. Weegink, *Dagmens en nachtmens tegelijk. Aart Jan Theodorus Jonker (1851-1928) in het licht van de praktische theologie*, Bleskensgraaf 1999 (319 p). Bewerking van en aanvulling op de doctoraalscriptie. Boekbesprekingen werden verzorgd o.a. door A. van Brummelen, 'A.J.Th. Jonker, dagmens en nachtmens', *Waarheidsvriend* 21-10-1999; J. Hoek, 'Uit de correspondentie van ds. A.J.Th. Jonker', *Reformatisch Dagblad* (afgekort: *RD*) 15-12-1999; H. Klink, 'A.J.Th. Jonker: dagmens en nachtmens tegelijk', *Ecclesia* 4-3-2000, 35-39. Barend H. Weegink, 'Nochtans mijn God. Geloofsbesef bij de "ethische perfester" Jonker', *Herademing. Tijdschrift voor Spiritualiteit en Mystiek*, jrg 16 nr 61, september 2008, 38-42.

31 H. Berkhof, *Geschiedenis der Kerk*, Nijkerk 1947 (4^e dr.), 277. J.J. Stam en W.C. van Unnik, in: *Ernst en Vrede*. Opstellen rondom de ethische theologie 34,36,41,42,45,49; 149,153. C.W. Mönnich, 'Kerk en volk' en 'De nieuwe eeuw', in: A.G. Weiler e.a., *Geschiedenis van de Kerk in Nederland*, Utrecht 1962, 269,279. H.J. Honders, 'Strijd tegen het Modernisme', in: G.P. van Itterzon en D. Nauta, *Geschiedenis van de Kerk*, Kampen 1964 (2^e dr.), dl 8, 31. J.N. Bakhuizen van den Brink en W.F. Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis* dl 4, Den Haag 1968 (3^e dr.), 231. (In hun weergave wordt de volgorde van de broers Jonker omge- draaid en bij A.J.Th. een onjuist geboortjaar aangegeven.) Veenhof, *Revelatie en Inspiratie* 82,88,93. De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* 362. G.C. Berkouwer, *Een halve eeuw theo- logie. Motieven en stromingen van 1920 tot heden*, Kampen 1974, 56. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1975*, 248. Noordmans, *VW* dl 1, Kampen 1978, 87(h),243,253(8) en *VW* dl 4, 58,85. Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 16-17,101 voetnoot 12;150,174 maakt een beargumenteerde keuze voor het driemanschap J.J.P. Valeton Jr., P.D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk als beeldbepalend voor de tweede generatie ethische theologen en noemt A.J.Th. Jonker niet in zijn opsomming ('onder anderen ook' F.E. Daubanton, C.H. van Rhijn, J.H. Gerretsen, J.H.L. Roozemeijer en G. Wildeboer) van leerlingen en jongere geestverwanten van D. Chantepie de la Saussaye die tussen 1870 en 1920 publiekelijk op- traden. De vermelding in Aalders' hoofdtekst (en voetnoot) op p 39 behoeft correctie: niet A.J.Th. Jonker maar de jongere predikant G.J.A. Jonker sprak op 18 januari 1912 namens de Utrechtse gemeente en oud-leerlingen aan het graf van Valeton, die zijn leermeester was geweest. (Zie *In Memoriam Prof. Dr. J.J.P. Valeton Jr.*, Nijmegen 1912, en daar de door G.F. Haspels in 'Bij de open groeve van Professor Valeton' op p 38-40 geciteerde woorden van ds. G.J.A. Jonker.) Wassenaar, *Noordmans in Friesland* 390.

Jonker is Haitjema, die betwijfelt of een in wezen ‘irreguläre’ figuur als Jonker wel bij de ethische theologen van de jongere generatie kan worden ondergebracht. Jongere ethischen worden door Haitjema getypeerd als ‘reguläre theologen’ die niet van het schoolse begrip en de verstandelijke formulering afweken. Voor Jonker, die zich menigmaal ‘Kierkegaardiaans’ had uitgedrukt, waren het appel op de menselijke consciëntie en de bekommernis om de eeuwige zaligheid kernzaken. Bij hem leidde het ertoe dat hij zich ‘op den duur toch niet meer thuis kon heten in het gewone “ethische” gedachteklimaat van de jongere generatie’. Tegelijkertijd zijn - naar de mening van Haitjema - de door Jonker gelegde accenten niet als de ‘grimmige radicaliteit van een Kierkegaard, en de profetische ondubbelzinnigheid van een Kohlbrugge’ en is Jonker daardoor onvoldoende ongewoon om in de volle zin van het woord ‘irregulär’ te kunnen worden genoemd.³² In de twee ethische jubileumbundels ontbreken bijdragen over Jonker. In *Ernst en Vrede* wordt dat expliciet door de samenstellers in het ‘Woord vooraf’ gezegd.³³ In *Heel de kerk* wordt Jonker in slechts enkele zinnen genoemd. De Jong, die in zijn slotbijdrage ‘Ethisch, hoezo?’ kanttekeningen plaatst bij de opzet van deze tweede Utrechtse bundel, meldt impliciet dat ook in dit boek geen opstel over de ‘beide Jonkers’ is te vinden.³⁴ De tweede generatie ethischen zou zich aan de kerkelijke strijd hebben onttrokken. De Jong waagt zich aan de stelling dat het met de Jonkers ‘nog heel kwaad kersen eten’ zou zijn geweest ‘als zij naar hun visie op de kerk waren gevraagd’ en hij vermoedt dat A.J.Th. Jonker gezegd zou hebben ‘dat “Heel de kerk” hem geen zier interesseerde en dat dominees zich drukker moesten maken over “Heel het hart”’. Hetzelfde gevoel dicht De Jong ook Van Rhijn toe. Of De Jongs visie houdbaar is zullen we in 4.3.3 zien, wanneer we op Jonkers houding ten opzichte van de kerk terugkomen.

Voor het bestuderen van Jonkers leven en werk zijn naast de primaire en secundaire literatuur andere bronnen van belang. In een bijlage wordt een aantal van die bronnen vermeld.³⁵ Hier genoemd worden: brievencollecties en afzonderlijke brieven van Jonker die door ontvangers zijn bewaard, notities uit notulenboeken, bijeengebrachte geschriften, manuscripten van niet uitgegeven preken, overdenkingen en lezingen, ego- en familiedocumenten die door nazaten en anderen aan mij ter beschikking werden gesteld, fotoafdrukken, schriftelijk ontvangen infor-

32 Haitjema, *De Richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* (2^e dr.) 228-231; *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming* 221-223. Zie ook M.G.L. den Boer, ‘Een Irregulier Theoloog (t.g.v. de vijftigste sterfdag van G.J.A. Jonker)’, *IdW* 12-1-1974, 9.

33 *Ernst en Vrede*. Opstellen rondom de ethische theologie. In het ‘Woord vooraf’ tot Van Rhijn op p 1: ‘Ge zult in deze bundel enkele opstellen missen, vooral over de beide Jonkers.’ Er volgen wel verwijzingen naar Jonker.

34 *Heel de kerk*. Enkele visies op de ‘Ethische Richting’, 249. In de zin ‘En met de “beide Jonkers” - weet de student anno 1995 nog wel dat daarmee G.J.A. en A.J.Th. bedoeld werden?’ hanteert De Jong een onjuiste historische volgorde.

35 Zie Bijlage 1 met vermelding van bronnen anders dan uit primaire of secundaire literatuur.

matie over Jonker of de Jonkers en mondelinge geschiedenis die is gebaseerd op herinneringen van ooggetuigen of overlevering. Nadat Van Rhijn op 1-9-1929 de kopij van Jonkers biografie sloot, konden nog gegevens worden toegevoegd en relevante ontwikkelingen in het onderzoek worden betrokken. Wanneer ik in dit boek gebruikmaak van mijn eerdere publicatie *Dagmens en nachtmens tegelijk* zijn gegevens en citaten gecorrigeerd, aangevuld of bekort en in een nieuw kader aan de orde gesteld.

1.6 Jongere of latere ethischen

Aalders stelt in zijn studie over Valetton jr.³⁶, La Saussaye jr.³⁷ en Van Dijk³⁸ als vertegenwoordigers van de tweede lichte dat er tussen 1870 en 1920 sprake is van een 'ethische theologie, waarin gestreefd werd naar een waardering van de nieuwe wetenschappelijke inzichten, die niet ten koste zou gaan van het hart van het evangelie van Gods genade in Jezus Christus'.³⁹ Daarmee is het te maken onderscheid tussen de ethische theologen van de eerste en tweede generatie niet zodanig dat er bij de jongeren zou kunnen worden gesproken van discontinuïteit in het beginsel. Verschillen tussen de denkbeelden van de ethische vaders en de opvattingen van de latere ethischen zijn deels terug te leiden tot de behoefte om antwoorden te geven op vragen en uitdagingen die door de ontwikkeling van wetenschap, literatuur en cultuur werden gesteld. Zo hield bijvoorbeeld niet Gunning, maar wel Valetton zich bezig met Schriftkritiek. Het evangelie zou ook voor de komende generaties verstaanbaar moeten worden gemaakt. Wanneer ethisch besef omvat 'dat God de mens niet met zijn openbaring overweldigt' maar hem 'met menselijke zelfstandigheid, beperktheid en verantwoordelijkheid'⁴⁰ plaatst in het verbond, dan is er ook ruimte om voortgaande formulering en interpretatie aan te reiken met het oog op communicatie met andersdenkenden. Het prikkelde de durf om op eigen verantwoording, anders dan in reïtina-tie of klakkeloze herhaling, te spreken.

De verschillen tussen de ethische theologen onderling betroffen vooral hun persoon, studierichting of -specialisatie, wetenschappelijk oeuvre en arbeidspositie, in mindere mate hun geestelijk vertrekpunt en cohesie. Ook haalt Aalders de opmerkingen van Valetton jr. over oorlogstactiek naar voren: het spreken over de zogenaamde jongere ethische school zou geen aanbeveling verdienen omdat het een insinuatie zou kunnen zijn van een wezenlijk verschil met de oorspronkelijke

36 Zie voor J.J.P. Valetton jr. (1848-1912): F.G.M. Broeyer, *BLGNP* 3, 1988, 360-365.

37 Zie voor P.D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920): M.J. Aalders, *BLGNP* 4, 1998, 89-92.

38 Zie voor Is. van Dijk (1847-1922): A. van Haarlem, *BLGNP* 2, 1983, 181-185.

39 Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 189.

40 Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 189.